

Aspekti poštovanja Kibelinog i Atisovog kulta na teritoriji Gornje Mezije, Donje Panonije i istočne Dalmacije

---

Kibela i Atis su maloazijska božanstva i predstavljaju kulturnu zajednicu koja je svoju najveću ekspanziju doživjela u II veku, na teritoriji Rimskog carstva. Značajna koncentracija spomenika vezanih za ovaj kult prisutna je i na centralnom Balkanu. Međutim, primećeno je da na ovom području, u provincijama Gornja Mezija, Donja Panonija i istočnom delu Dalmacije, nema nalaza na kojima su Kibela i Atis prikazani zajedno. S druge strane, izradom karte lokaliteta na kojima su nalazi pronađeni, uočeno je da ova dva božanstva nisu poštovana na istoj teritoriji. Ovo je dovelo u sumnju da su Kibela i Atis na navedenom području činili kulturnu zajednicu. Cilj ovog rada je da odredi zajedničke aspekte poštovanja Kibe i Atisa, da ukaže na njihove eventualne zasebnosti i razlike u poštovanju i utvrdi da li su ova dva božanstva zaista činila kulturnu zajednicu na prostoru navedenih provincija. Istraživanje je obuhvatilo 42 nalaza predstava Kibe, odnosno Atisa. Zasnovano je na komparativnoj analizi ornamenata i atributa predstavljenih božanstava.

Uvod

Kibela je frigijsko božanstvo, majka bogova i cele prirode (Cermanović-Kuzmanović i Srejšević 1992: 203), koji predstavlja prvi maloazijski kult koji stiže do Rima (Alen 2011: 35). Po dolasku, dobija ime *Mater Deum Magna Idaea*, kako je poznata i u provincijama Carstva (Gavrilović 2010: 38). Kult Kibe je tesno vezan za mit o Atisu, koji je bio njen ljubavnik ili pratilac (Cermanović-Kuzmanović i Srejšević 1992: 203). Iako čine kulturnu zajednicu, pojedinačni kultovi ova dva božanstva javljaju se u razlicito vreme. Kibelin kult Rim prihvata 204. godine p. n. e., za vreme Drugog punskog rata (Elijađe 1991:111). Najveću popularnost Kibela je stekla u vreme Rimskog carstva, počev od sredine II veka (Cermanović-Kuzmanović, Srejšević 1992: 203), a najstariji nalaz Atisovog kulta potiče iz Rima i datuje se u I vek p. n. e.

Neda Dragišić (1994),
Kladovo, Obilićeva
20-II/9, učenica 2.
razreda Srednje škole
„Sveti Sava” u
Kladovu

Ana Macanović
(1994), Beograd,
Pivljanina Baja 71a,
učenica 3. razreda
Gimnazije „Ruđer
Bošković” u Beogradu

MENTOR:
MA Marija Marić,
Zavod za zaštitu
spomenika kulture,
Kraljevo

Brojni su mitovi o Kibeli i Atisu, ali u središtu svakog je priča o cikličnosti, smeni godišnjih doba, o životu i smrti (Cavandish i Ling 1982: 152). U Rimu su im bile posvećene svečanosti Megalensia i Hilaria na kojima se predstavljala Atisova smrt i ponovno rađanje. Gali, njihovi sveštenici, su tokom obreda padali u trans i kastrirali se zarad boginje, čime su se poistovećivali sa Atisom koji se u trenutku ludila uškopio (Cermanović-Kuzmanović i Srejić 1992: 243). U rimskom razdoblju uvođenje u Kibeline i Atisove misterije sastojalo se u krštenju u bikovskoj krvi – taurobolium (Cavandish i Ling 1982: 152). Gali su verovali da na taj način sebi ostvaruju spasenje i osiguravaju besmrtnost, te se Atis i Kibela ubrajaju u mistične kultove (Tomić 1998: 185).

Uprkos mnogobrojnim radovima koji govore o ovoj kulturnoj zajednici na Centralnom Balkanu, za sada nema pouzdanih saznanja o tome ko je širio kult, u kojoj meri je on prihvaćen, kao i iz kojih pravaca dolazi na ove prostore. Rastislav Marić, koji se bavio proučavanjem orijentalnih kultura na prostoru Jugoslavije, iznosi tezu o dva pravca širenja kulta, ali se uglavnom bavi prisustvom Kibele u zapadnom delu Balkana (Marić 1933: 105). S druge strane, Ljubica Zotović veruje da su svi nalazi kulta slučajne dedikacije prolaznika, i da nije prihvaćen i prenošen od strane vojske (Zotović 1963: 63). Aleksandar Jovanović ispituje simboliku i značenje pojedinih predstava na spomenicima (Jovanović 2007), dok se Nadežda Gavrilović u jednom delu svoje doktorske disertacije bavi svim spomenicima ova dva kulta, i sumira prethodne stavove drugih autora sa stavom da ne treba zanemariti osim uloge vojske, ni uticaj doseljenika, trgovaca i zanatlija u širenju kulta (Gavrilović 2010).

Cilj i problem istraživanja. Ovaj rad ima za cilj da prikaže zajedničke aspekte poštovanja ova dva kulta na teritoriji Gornje Mezije, Donje Panonije i istočne Dalmacije, kao i da ukaže na njihove pojedinačne aspekte i međusobna nepodudaranja u poštovanju kultura. Namera je bila da se sagledaju svi aspekti koji upućuju na zajedničko poštovanje, kako bi se ispitalo da li se i pod kojim uslovima može govoriti o kulturnoj zajednici.

Materijal i metode

Podaci o nalazima prikupljeni su iz publikovane literature. Od prikupljene građe u Excelu je formirana baza pogodna za različitu manipulaciju podacima. Baza je sadržala podatke o nazivu lokaliteta na kojem je nalaz pronađen, vrsti tog lokaliteta (naselje, ostava, fortifikacija, nekropola), provinciji, datovanju nalaza, kao i njihovoj vrsti i dimenzijama. Ostavljena je i po jedna ćelija za svaki atribut koji se javio na jednom ili više nalaza, te su se lako mogli izdvojiti i upoređivati nalazi sa istim atributima. Na osnovu podataka iz ove baze, izvršena je uporedna ornamentalna analiza

spomenika, kao i prostorna distribucija nalaza. Prostorne analize koje se tiču distribucije nalaza rađene su u ArcGis paketu.

Radni problem tokom istraživanja bio je taj što pojedini nalazi nisu u potpunosti očuvani, pa ne mogu dati potpune informacije o samom aspektu poštovanja kulta. Drugi problem je što korišćena literatura ne nudi uvek dovoljno informacija neophodnih za utvrđivanje konteksta nalaza.

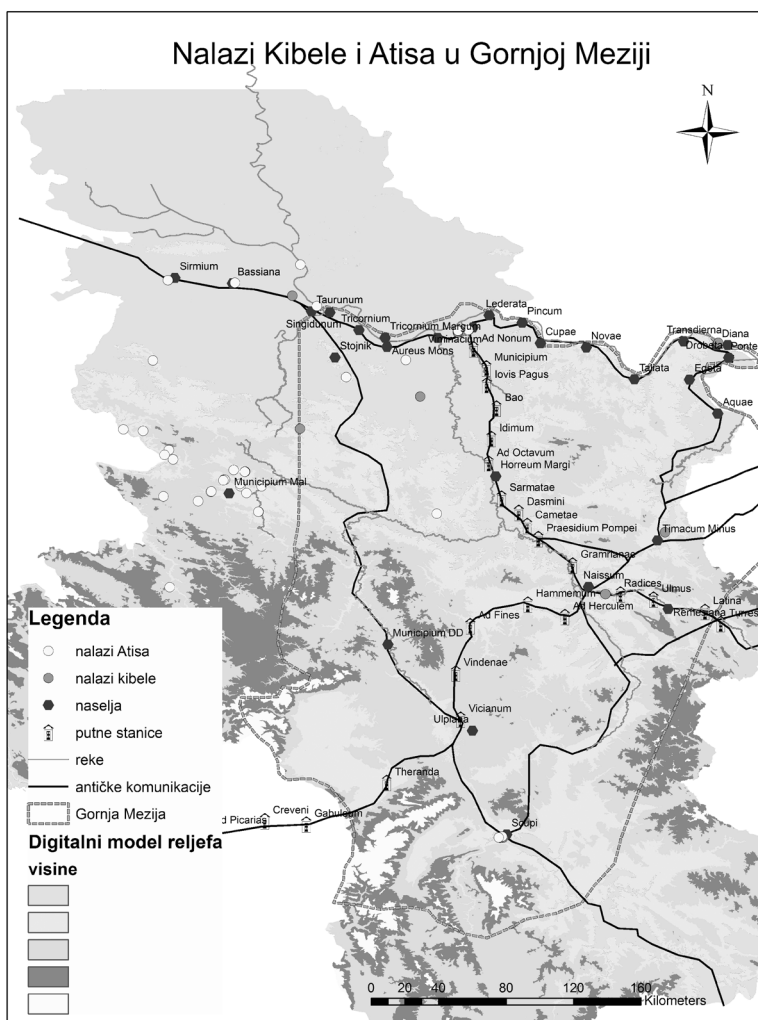
Opis nalaza

Od prikupljenih podataka o 104 nalaza Kibelinog i Atisovog kulta sa teritorije Gornje Mezije, Donje Panonije i istočne Dalmacije analizirani su samo oni nalazi, njih 42, koji svojim atributima upućuju na određen aspekt poštovanja božanstva kome je predmet posvećen. Selektovanje je vršeno na osnovu prepoznavanja tri kategorije atributa koji definišu kult. Tako su u obzir uzeti nalazi koji imaju biljne ornamente, zajedničke attribute Kibele i Atisa (npr. rozeta, delfin), kao i nalazi koji su sa jedinstvenom ornamentikom. Odbačeni su nalazi koji ne donose informacije koje bi ukazivale na neki aspekt poštovanja.

Analizirani nalazi kulta Kibele su konstatovani na lokalitetima širom teritorije Srbije. Najveća koncentracija ovih nalaza uočava se u istočnom delu Gornje Mezije. Duž limesa prisutni su na dva lokaliteta (Viminacium, Diana), a dalje se prostiru duž istočne granice Gornje Mezije. Na teritoriji zapadnog i južnog dela provincije Gornje Mezije nije otkriven ni jedan nalaz. Usamljen je jedan iz Gornjih Branetića, na granici sa Dalmacijom, kao i oni na jugu Gornje Mezije, u Skupima. U centralnom delu provincije kult je prisutan u Timakum Minusu i Medijani, ali zapadnije od njih primećuje se odsustvo nalaza.

Spomenici sa predstavom boga Atisa su najviše koncentrisani u istočnom delu provincije Dalmacije. Na tom relativno malom prostoru pronađen je veliki broj nalaza. Određeni broj spomenika je koncentrisan uz limes, i to u Donjoj Panoniji na dva lokaliteta (Sirmium, Basiana) i u Gornjoj Meziji na Viminacijumu. Ipak, na potezu niz Dunav od Viminacijuma nema nalaza ovog kulta. Usamljeni su u severnom delu Gornje Mezije, na Kosmaju, kao i u centralnom delu u Kaleniću i na samom jugu u Skupima. Nema konstatovanih nalaza u čitavom istočnom delu Gornje Mezije (slika 1).

Tokom istraživanja izdvojeno je 14 nalaza Kibelinog kulta, od kojih su četiri statuete, dve geme, dve are, jedna aplika, narukvica, patera, skulptura, votivna ikona i jedan žižak. Većina nalaza je iz II-III veka, izuzev votivne ikone iz Transdijerne koja se datuje u I vek (slika 2-1). Na pomenutim nalazima boginja je najčešće prikazivana u hitonu sa prebačenim himationom, a na glavi nosi koronu muralis, veo, dijademu i ređe kalatos. Jedino statueta iz Viminacijuma prikazuje je u haljini. Od atributa boginja

Slika 1.
Karta lokaliteta sa
nalazima Kibelinog i
Atisovog kulta
(priredila: M. Marić)

Figure 1.
A map of archaeological
sites where evidence of
the cults of Cybele and
Attis were found
(arrangement: M. Marić)

drži timpan, skiptar, pateru, rog izobilja ili maramu. Jedinstven atribut je makov cvet, koji se sreće samo na skulpturi sa Medijane. Od životinja najčešće se prikazuju lavovi (jedan ili dva), rede zmijs (Mediana, Transdierna), a mogu se naći i druge životinje kao što su mali konj, jarac, labudovi, panter i delfin. Prikazi arhitekture i ornamenata na nalazima su malobrojni. Na pateri je predstavljen žrtvenik (slika 2-2), a na votivnoj ikoni naiskos sa rozetom.

Za izradu ovih predmeta korišćeni su različiti materijali, ali je dominantan mermer (statuete, skulptura, ara). Jedinstveni nalaz je glineni žičak pronađen na nekropoli u Skupima (slika 2-4), kao i narukvica od crnog gata sa iste nekropole (slika 2-3). Srebrna patera iz Gornjih Branetića je sastavni deo ostave srebrnog posuđa. Geme sa nepoznatog nalazišta izrađene su od poludragog kamena jaspisa i karneola, a za izradu aplikacije iz

Slika 2.

- 1 – Votivna ikona sa predstavom Kibeles (Paunović 1970: 225)
- 2 – Patera sa predstavom sinkretizovanog božanstva (Popović 2008: 35)
- 3 – Narukvica iz Scupa (Mikulčić 1975: tabla XII)
- 4 – Žižak sa predstavom predmeta Kibelinog kulta (Mikulčić 1975: tabla XI)

Figure 2.

- 1 – A votive fresco with an image of Cybele (Paunović 1970:225)
- 2 – Patera with an image of the syncretized deity (Popović 2008: 35)
- 3 – A bracelet from Scupi (Mikulčić 1975: table XII)
- 4 – A ceramic lamp with an image of the cult of Cybele (Mikulčić 1975: table XI)

Timakuma korišćena je bronza, dok je od krečnjaka samo ara iz Viminacijuma.

Poseban predmet pažnje pri ovom istraživanju bili su likovni sadržaji prikazani na odabranim nalazima. Na većini nalaza uočavaju se karakteristični simboli koji nesumnjivo ukazuju na Kibelu, ali Kibela se ponekad predstavlja u sinkretizmu sa drugim božanstvom. Tako su Demetrini atributi prisutni na votivnoj ikoni iz Transdijerne i skulpturi sa Medijane, dok je boginja na dršci srebrne patere iz Gornjih Branetića opredeljena kao sinkretičko božanstvo Magna Mater, Terra Mater i keltske boginje Epone.

Izdvojeno je 28 nalaza Atisovog kulta, od čega su 22 nadgrobni spomenici, dve aplike, jedna ara, prsten, sarkofag i žižak. Od materijala dominiraju krečnjak i mermer, ali ima nalaza i od gline, ćilibara i bronz. Nalazi se datuju u II-III vek, izuzev prstena iz Skupa (slika 3-1) i spomenika iz Sirmijuma koji su iz I veka.

Na osnovu prikupljenih podataka uočljivo je da se Atis na nadgrobnim spomenicima uvek prikazuje u stojećem stavu, odeven u hiton i sa

Slika 3.

1 – Prsten iz Scupa (Mikulčić 1975: tabla VIII)

2 – Žižak sa Atisovim likom (Mikulčić 1975: tabla XI)

Figure 3.

1 – A ring from Scupi (Mikulčić 1975: tabla VIII)

2 – A ceramic lamp with an image of Attis (Mikulčić 1975: table XI)

frigijskom kapom na glavi. Noge najčešće drži prekrštene, a u nekim slučajevima prekršta i ruke i oslanja obraz na dlan. U ruci drži pedum, nekad baklju. Dominiraju predstave Atisa u paru, na obe bočne strane spomenika. Spomenici se uglavnom izrađuju od krečnjaka, u izuzetnim slučajevima od mermera (Sirmium). Portreti pokojnika se retko javljaju, spomenici sa njima uglavnom drugačije prikazuju Atisa od onih na kojima takvih portreta nema. Prikazi životinja na spomenicima su retki, javljaju se na svega tri primera, iz Sirmijuma, Požege i na jednom sa Visibaba (Municipium Mal ?) (slika 4-1), i to prikazi: ptica, guštera, delfina, kornjača ili koza. Biljna ornamentika je izuzetno bogata, a najčešće se javljaju loza, grozdovi, sud iz koga na dve strane izlaze vitice loze, ali i biljne čašice, rozete i girlande. Na jednom primeru iz Basijane se ističe ornament užeta, a na onom iz Visibaba palmeta. Kantaros se kao predstava javlja na svega dva primera, iz Požege i Prijepolja. Na spomeniku iz Sirmijuma na kome su prikazane ptice, gušter i kornjača nalazi se i glava rečnog božanstva, a grifoni se javljaju na spomeniku iz Prijepolja. Na jednom od fragmenata sarkofaga iz Viminacijuma Atis pored peduma ima i sirinks.

Specifična je aplikacija u vidu podeonog venca izrađena od krečnjaka. Na njoj se, osim predstave Atisa sa frigijskom kapom, na drugim fragmentima javljaju i ornament palmete, ali i paun i svastika. Jedinствен je i žižak iz Skupa, koji je pronađen kao grobni prilog (slika 3-2).

Interpretacija nalaza na osnovu datih tumačenja atributa u literaturi

Kod nalaza Kibelinog kulta mogu se grubo izdvojiti dve grupe atributa. Jednu, veću i očekivanu grupu čine atributi koji vezuju boginju sa pojmom plodnosti i blagostanja. To su kalatos i razni biljni ornament. Kalatos vodi poreklo još iz antičke Grčke, u njemu su se nosili plodovi i cveće, pa je postao simbol plodnosti. U helenizmu se kao takav atribut širi i izvan granica Grčke, a prisutan je i u Kibelinom kultu na votivnoj ikoni

Slika 4

1 – Nadgrobni spomenik iz Visibaba (<http://www.mestokojevoli.m.rs/>)

2 – Nadgrobni spomenik Tita Kominija (Dautova-Ruševljan 1983: tabla X)

3 – Nadgrobni spomenik iz Kremne (Vulić 1941-48: 246)

Figure 1.

1 – A tombstone from Visibabe (<http://www.mestokojevoli.m.rs/>)

2 – A tombstone of Titus Cominius (Dautova-Ruševljan 1983: table X)

3 – A tombstone from Kremna (Vulić 1941-48: 246)

iz Transdierne i statueti sa Diane. Od biljnih ornamenata javlja se mak, što ukazuje na sinkretizam sa Demetrom, grčkom boginjom žita i plodnosti (Novak 2008: 33). Sinkretizam se javlja i na pateri iz Branetića, čini ga Kibela sa Terra Mater i Eponom. Terra Mater je bila zaštitnica zemlje, a Epona je keltska boginja konja, mazgi i magaraca koji su korišćeni u poljoprivrednim radovima. Na aspekt plodnosti ukazuje i klas kojeg drži boginja na pateri iz Branetića. U ovu grupu može se uključiti i rog izobilja (*cornucopiae*) koji se nalazi u ruci boginje na gemi. Sem plodnosti, rog izobilja i klas simbolizuju i blagostanje (Popović 2008: 35). Na blagostanje ukazuje i marama u ruci boginje na pateri i statueti sa Dijane.

U drugu grupu atributa spadaju oni koji ističu Kibelinu visinu i moć, dajući joj ulogu zaštitnice grada. Tako boginja na pateri ima gradsku krunu (*corona muralis*), koja je personifikacija gradova i regija (Popović 2008: 35), a istu krunu ima i boginja na aplici, kao i na jednoj od gema. Kibelinu funkciju zaštitnice gradova i regija potkrepljuje i epitet *Augustae* na ari iz Racijarije. Ovaj epitet prvi put je dodat imenu Oktavijanove supruge, a od 27. godine se dodaje i imenima boginja (Gavrilović 2010: 54). Pojava skiptra, kao i lavovi karakteristični za Kibelin kult takođe ukazuju na njenu moć i ugled.

Kod Atisa nije prisutna tolika raznovrsnost nalaza kao kod Kibele. On se uglavnom javlja na nadgrobnim spomenicima i to sa obe bočne strane. Na ovim spomenicima ornamenti su brojni, najčešće se kao motiv javlja vinova loza, na ukupno 13 nalaza. Vino i vinova loza imali su značajno mesto u životu stanovnika Dalmacije, pa su pored dekorativne uloge imali i simboličko značenje (Cvijetić 2011: 6). Njena simbolika se ogleda u periodičnom umiranju u jesen i ponovnom rađanju u proleće, te za čoveka predstavlja simbol reinkarnacije, odnosno besmrtnosti (Milovanović 2001: 110). Na nadgrobnom spomeniku iz Kremne (slika 4-3), pored loze prisutna je i spirala od bršljenovih grana što dodatno pojačava simboliku besmrtnosti, jer je bršljen zimzelena biljka koja prkosi prirodnim nepogodama (Milovanović 2001: 110). Česte su i predstave akantusa na spomenicima. Ovaj motiv se takođe vezuje za kult smrti, a predstavlja sve one prepreke koje je pokojnik morao da savlada kako bi stekao uspeh i slavu (Milovanović 2001: 114). Palmeta i svastika na aplici iz Sirmijuma su takođe oličenje besmrtnosti i simboli pobeđe (Milovanović 2001: 114). Na ovim spomenicima se javlja predstava šišarke, koja je tipičan Atisov simbol jer predstavlja bor ispod koga se on kastrirao, a kao zimzelena biljka oličava besmrtnost. Istu simboliku ima i jabuka na spomeniku sa Kosmaja. Predstave životinja na nadgrobnim spomenicima su različite. Ptice predstavljaju samu dušu pokojnika, dok grifon na nadgrobnom spomeniku iz Prijepolja verovatno ima funkciju vodiča duša (Zotović 2008: 443). Sve ovo upućuje na Atisov aspekt besmrtnosti. Smatra se da je i predstava

Atisa u paru namerna, da jedan Atis predstavlja pokojnika, a drugi simbolizuje njegovo ponovno rođenje (Gavrilović 2010: 116).

Na spomeniku iz Visibaba uočljiva je predstava koze, dok Atis na sarkofagu drži sirinks, duvački instrument tipičan za pastire. Moguće je da se Atis smatrao zaštitnikom stočara.

Natpisi na nadgrobnim spomenicima daju podatak da su dedikanti Atisovog kulta često bili vojnici, tako se na jednom oltaru pojavljuje ime Tita Kominija Severa (slika 4-2), pripadnika II legije Adiutrix i zaslužnika svih odličja u Domicijanovom dačkom ratu (Jovanović 2007: 141). Većina dedikanata vojnika su bili pripadnici II legije Adiutrix, pa se Atis verovatno smatrao zaštitnikom vojnika, pa čak i čitavih legija.

Diskusija

Isključujući teritoriju uzetu za naše istraživanje, brojni su nalazi iz ostalih provincija Carstva na kojima su Kibela i Atis prikazani u paru. To nedvosmisleno ukazuje na njihovo zajedničko poštovanje, odnosno potkrepljuje činjenicu da je reč o kulturnoj zajednici. Kako ovakvi nalazi na posmatranoj teritoriji još nisu zabeleženi i kako je prostorna distribucija nalaza ova dva kulta jasno podeljena na zapadnu (Atis) i istočnu (Kibela) stranu, može se dovesti u sumnju pitanje njihove zajednice.

Analizom simbolike ornamenata uočava se da veza između Kibelinog i Atisovog kulta nije očigledna. Kibelini atributi najvećim delom se vezuju isključivo za plodnost, blagostanje i rađanje, dok su kod Atisa takođe prisutni biljni ornamenti, ali sa značenjem usmerenim ka besmrtnosti i smrti, a ne samo plodnosti. Kod njega ne postoji granica između ovozemaljskog i onostranog života, dok se Kibela isključivo vezuje za ovozemaljski život, ne zadirući u kult smrti. Ovako razdvojenih uloga mogu da predstavljaju dva zasebna kulta podeljenih odgovornosti, ali istovremeno kulturnu zajednicu koju čine jedinstvo ovozemaljskog i onozemaljskog.

Ipak, uočavaju se i neke sličnosti u njihovoj ikonografiji. Rozeta se često javlja na spomenicima Atisovog kulta, a svojim oblikom upućuje na cikličnost. Po verovanju koje potiče sa Orijenta, duša nakon što ostavi telo kreće se ka nebu i život nastavlja u astralnim sferama (Milovanović 2001: 112). Isti ornament predstavljen je i na votivnoj ikoni iz Transdiene. Rozeta kao i zmija koje se nalaze na ovoj ikoni aludiraju na motiv besmrtnosti. Kako ova ikona datira iz I veka i kako je na nadgrobnom spomeniku iz Sirmijuma sa predstavom Atisa iz I veka takođe prisutan ornament rozete, moguće je da je tada Atisov kult još uvek bio u zajednici sa Kibelinim. Međutim, nalazi iz ovog perioda su malobrojni, pa se ne može sa sigurnošću tvrditi njihovo zajedničko poštovanje. Predstava delфина nalazi se i na ari iz Viminacijuma (Kibelin kult, II vek) i na nadgrobnom spomeniku iz Požege (Atisov kult, II-III) i ima simboličko značenje

psihopompa (vodiča duša) (Pilipović 2003: 16). Kod Atisa se sem delfina javlja i predstava rečnog božanstva ili Okena. Kibela i Atis su verovatno imali zajedničku funkciju zaštite rečne trgovine i ribolovaca. Sem ovoga, na pateri iz Branetića javlja se predstava žrtvenika, sekire i jarca, što ukazuje na čin žrtvovanja bika koji je bio sastavni deo svečanosti održavanih u zajedničku čast Kibele i Atisa. Ova patera sadrži simbole koji oba kulta vezuju za plodnost.

Jedino votivna ikona i patera sadrže elemente koji mogu direktno povezati ova dva kulta. Atisove zaštitničke funkcije delom zalaze u kult plodnosti, ali nalazi Kibelinog kulta, sem votivne ikone, nemaju elemente koji bi je vezali za kult smrti, odnosno sa aspektom poštovanja Atisa. Odstustvo takvih ornamenata objašnjava činjenicu zašto u Kibelinom kultu nema nadgrobni spomenika. Na nekropoli u Skupima prisutni su nalazi oba kulta, to su žišci, prsten Atisovog i narukvica Kibelinog kulta. Narukvica je pronađena u grobu ženske osobe, verovatno ju je nosila za života, pa je stavljena u grob kao njena lična imovina.

Zaključak

Analizom nalaza vezanih za kult Kibele i Atisa na području Gornje Mezije, Donje Panonije i istočnog delg Dalmacije, može se zaključiti da je Kibela na teritoriji Gornje Mezije zadržala svoju prvobitnu i osnovnu funkciju zaštitnice plodnosti, blagostanja i rađanja koju je imala u Frigiji i ostalim provincijama Carstva. Pored ovoga, pridobila je odlike i attribute nekih drugih božanstava prisutnih na ovoj teritoriji, kao što su Demetra, Terra Mater i Epona, pa se u skladu sa tim poštovala i kao zaštitnica konjanika, ali i konja koji su služili za razne poslove u poljoprivredi. Takođe stanovništvo Gornje Mezije poštovalo ju je kao zaštitnicu pojedinih gradova i regija.

Na spomenicima Atisovog kulta javljaju se ornamenti koji ukazuju na njegov aspekt ponovnog rođenja, odnosno besmrtnosti. Takođe, Atis se smatrao i zaštitnikom stoke i stočara. Iako su ornamenti na spomenicima Atisovog kulta biljni i na prvi pogled se vezuju za njegov aspekt plodnosti, a samim tim i Kibelom, oni ih ne povezuju već ih čine božanstvima koja deluju na suprotnim reonima. Naime, biljni ornamenti koji se vezuju za Atisov kult imaju svoju ulogu u plodnosti, ali se vezuju i za umiranje, te su više okrenuti smrti i zagrobnom životu, što Atisa čini božanstvom sa soterološkim karakterom, dakle verniku daje nadu u reinkarnaciju i večni život. Njegov kult ne pravi granicu između ovozemaljskog i onostranog, dok se Kibela isključivo vezuje za plodnost, ne zadirujući u svet mrtvih. Različitost duhovnih sfera ova dva kulta može predstavljati i podvojenost ali istovremeno i zajednicu ova dva kulta koji se među sobom dopunjuju. Tako gledano, Kibela ne zadire u svet mrtvih, ali vezu sa onostranim us-

postavlja preko Atisa. Takođe, Kibela se smatra zaštitnicom zemljoradnje, a Atis stočarstva, te se i ovde ogleda različit, ali zajednički aspekt poštovanja ova dva kulta.

Moguće je da su kultovi činili zajednicu u I veku, a da su kasnije u II veku poštovani odvojeno, ili iz socijalnih ili političkih promena tog vremena. I Atis i Kibela su se smatrali zaštitnicima plodnosti, a zajednička uloga im je i zaštita ribara i rečne trgovine. Ako ih smatramo zasebnim kultovima, to objašnjava činjenicu zašto na teritoriji Gornje Mezije, Donje Panonije i istočne Dalmacije nema ni jednog nalaza sa predstavom oba božanstva, što bi direktno povezalo ova dva kulta, a takođe delom objašnjava njihovu jasno različitu teritorijalnu rasprostranjenost. U svakom slučaju ovo je samo jedan od mogućih odgovora na ovo pitanje koje i dalje ostaje otvoreno.

Građa

- Arsenijević M. 1997. Ostava rimskog novca sa Vlajića brda iz Smederevske Palanke. *Numizmatičar*, 20: 43.
- Borić-Brešković B. 1990. Katalog sistematske zbirke rimskog carskog novca u Narodnom muzeju u Beogradu. *Numizmatičar*, 13: 17.
- Borić-Brešković B. 1991. Katalog sistematske zbirke rimskog novca u Narodnom muzeju u Beogradu. *Numizmatičar*, 14: 10.
- Crnobrnja N, Čeleketić V. 1996. Nalazi antičkog novca na lokalitetima Klisina i Pustara u Batajnici II. *Glasnik SAD*, 12: 181.
- Crnobrnja N. 1997. Statuete božanstava. U *Antička bronza Singidunuma* (ur. B. Petrović). Muzej grada Beograda, str. 28.
- Dautova-Ruševljan V. 1983. *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Novi Sad: Vojvođanski muzej
- Gavrilović N. 2010. Kultovi maloazijskih i sirijskih božanstava u rimskim provincijama na centralnom Balkanu. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Čika Ljubina 18-20, Beograd
- Gojgjić A., Jermić G., Ferjančić S. 2008. *Rimski epigrafski spomenici Čačka i okoline*. Čačak: Narodni muzej Čačak
- Imamović E. 1977. *Antički kulni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša
- Jeremić M. 2006. Les temples payens de Sirmium. *Starinar*, LVI: 167.
- Jovanović A. 1973-1974. Problemi skupnog nalaza skulptura sa Medijane kod Niša. *Starinar*, XXIV-XXV: 57.
- Jovanović A. 2007. *Ogledi iz antičkog kulta i ikonografije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Centar za arheološka istraživanja
- Kambi N. 1969. Silvan-Atis: primjer kulnog sinkretizma. *Diadora*, 4: 131.
- Mano-Zisi Đ. 1957. *Nalaz iz Tekije*. Beograd: Narodni muzej
- Mikulčić I. 1975. Ranorimski skeletni grobovi iz Skupa. *Starinar*, XXIV-XXV: 89.

- Milošević P. 2001. *Arheologija i istorija Sirmijuma*. Novi Sad: Matica srpska
- Mirdita Z. Prisutnost orijentalnih kultova na području Dardanije. *VAMZ*, XXXIV: 37-58.
- Mirković M. 2006. *Sirmijum: istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*. Beograd: Filozofski fakultet
- Petrović P. 1999. *Niš u antičko doba*. Niš: Prosveta
- Popović I. 1995. *Radionice i kovnice srebra*. Beograd: Nacionalni muzej.
- Popović I. 2008. Dea Dardanica iz Medijane i srodni spomenici iz Balkanskih provincija carstva. *Niš i Vizantija*, VI: 31.
- Popović I. 2008. Relief decorated handles of ceramic paterae from Sirmium, Singidunum i Viminacium. *Starinar*, LVIII: 119.
- Ružić M. A. 2006. Kulna bronzana plastika u rimskim provincijama severnog Balkana. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Čika Ljubina 18-20, Beograd
- Srejskić D., Cermanović-Kuzmanović A. 1987. Rimska skulptura u Srbiji. Beograd: Galerija srpske akademije nauka i umetnosti
- Tomović M. 1988. Rimska kamena plastika na teritoriji provincije Moesia superior. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Čika Ljubina 18-20, Beograd
- Veličković M. 1972. *Rimska sitna bronzana plastika u Narodnom muzeju u Beogradu*. Beograd: Narodni muzej Beograda
- Vulić N. 1941-48. Antički spomenici naše zemlje. *Spomenik*, XCVIII: 1.
- Zotović Lj. 1963. Likovne predstave orijentalnih božanstava na teritoriji Jugoslavije. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Čika Ljubina 18-20, Beograd

Literatura

- Alen T. 2011. *Rimsko carstvo*. Beograd: Knjiga-komerc
- Cavandish R., Ling T. 1982. *Mitologija-ilustrovana enciklopedija*. Ljubljana: Mladost
- Celestin T. 1998. Misterijske religije i kršćanstvo. *Obnovljeni život*, 53 (2): 179.
- Cermanović-Kuzmanović A., Srejskić D. 1992. Kibela. U *Leksikon religija i mitova drevne Evrope* (ur. D. Srejskić). Beograd: Savremena administracija, str. 52-53.
- Cermanović-Kuzmanović A., Srejskić D. 1992. Kibela. U *Rečnik grčke i rimske mitologije* (ur. D. Srejskić). Beograd: Srpska književna zadruga, str. 203.
- Cvijetić J. 2011. Vinova loza i vino u funerarnoj praksi i eshatološkim vjerovanjima u jugoistočnom dijelu rimske provincije Dalmacije. Nepublikovani članak. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Čika Ljubina 18-20, Beograd
- Dautova-Ruševljan V. 1983. *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Novi Sad: Vojvođanski muzej
- Elijade M. 1991. *Istorija verovanja i religijskih ideja* II. Beograd: Prosveta

- Gavrilović N. 2010. Kultovi maloazijskih i sirijskih božanstava u rimskim provincijama na centralnom Balkanu. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Čika Ljubina 18-20, Beograd
- Jovanović A. 2007. *Ogledi iz antičkog kulta i ikonografije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Centar za arheološka istraživanja
- Marić R. 1933. *Antički kultovi u našoj zemlji*. Beograd: Čigoja štampa
- Mikulčić I. 1975. Ranorimski skeletni grobovi iz Skupa. *Starinar*, XXIV-XXV: 89.
- Milovanović B. 2001. Vegetabilni motivi na nadgrobnim spomenicima iz Viminacijuma. *Viminacium*, 12: 109.
- Novak I. 2008. *Bogovi i heroji u grčkoj i rimskoj mitologiji*. Beograd: Mladinska knjiga
- Osvald S. 2003. *Grčka i rimska mitologija*. Beograd: Dereta
- Paunović M. 1970. *Đerdap i Timočka krajina*. Zagreb: Binoza
- Pilipović S. 2003. Predstave delfina na gornjomezijskim stelama. *Balkanica*, 34: 357.
- Popović I. 2008. Dea Dardanica iz Medijane i srodni spomenici iz Balkanskih provincija carstva. *Niš i Vizantija*, VI: 31.
- Vulić N. 1941-48. Antički spomenici naše zemlje. *Spomenik*, XCVIII: 1.
- Zotović Lj. 1963. Likovne predstave orijentalnih božanstava na teritoriji Jugoslavije. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Čika Ljubina 18-20, Beograd
- Zotović Lj. 1969. Istorijski uslovi razvoja orijentalnih kultova u rimskim provincijama na teritoriji Jugoslavije. *Starinar*, XIX: 59.
- Zotović R. 2008. Simboli na nadgrobnim spomenicima istočnog dela rimske provincije Dalmacije. *Glasnik srpskog arheološkog društva*, 24: 431.
- <http://www.mestokojevolim.rs/> (ulaz 05. IX 2011)

Neda Dragišić and Ana Macanović

The Aspects of the Cults of Cybele and Attis in the Territory of Upper Moesia, Lower Pannonia and Eastern Dalmatia

Cybele is a Phrygian deity, the Mother of Gods and of entire nature (Cermanović-Kuzmanović, Srejskić 1992: 52-53). The cult of Cybele is closely connected to the myth about Attis, who was her lover or companion (Cermanović-Kuzmanović, Srejskić 1992: 52-53). Attis is also a Phrygian deity, and is represented as a shepherd. Numerous myths exist about them, but a story about cyclicalness, the change of seasons, and about life and death is the focus of each (Cavandish, Ling 1982: 152). The cult of Cybele was transferred to Rome during the Second Punic War (Eliade 1991:111). After arriving in Rome, she was given the name by which she

is known in the provinces – *Mater Deum Magna Idaea* (Gavrilović 2010: 38). The cult of Attis was probably not transferred with the cult of Cybele, because the oldest piece of evidence found of his cult in Rome dates back to the 1st century BC (Gavrilović 2010: 88).

Cybele reached the peak of popularity during the Roman Empire, from the middle of the 2nd century (Cermanović-Kuzmanović, Srejšević 2010: 52-53). At that time, several Roman provinces existed on the territory of present-day Serbia: Upper Moesia, Lower Pannonia, and eastern Dalmatia. This paper examines the cult of Cybele on the territory of the Roman provinces within present-day Serbia, western part of Bulgaria, and northern part of Macedonia (the subject area). The findings show that, in the subject area, the cult was worshiped from 1st to the 4th century. However, only the findings from the period between the 1st and the 3rd century were being considered, since they are important for the ornamental analysis.

It has been noticed that there are no findings in this area that show Cybele and Attis together. On the other hand, making a map of the sites where the findings were discovered showed that these two deities were not worshiped on the same territory. This questioned Cybele and Attis as a joint cult in said area.

The purpose of this paper to present the common aspects of worshiping the cults in the subject area, as well as to show their individual aspects and disparities in the worshiping. Based on that, it should be established whether Cybele and Attis were joined in a single cult in the territories of Upper Moesia, Lower Pannonia, and eastern Dalmatia.

The information about the findings have been gathered from written sources. The method used during research is parallel ornamental analysis of the tombstones, while the territorial diffusion was analysed using the distribution of the findings.

There are 42 findings that have been processed and mapped, and they show that the cult of Cybele was worshiped in the eastern, and the cult of Attis in the western part of the subject area. During the research 14 findings of the cult of Cybele have been singled out, four of which are small statues, two cameos, two votive altars, one appliqué, a bracelet, a patera, a sculpture, a votive icon, and a ceramic lamp.

There are twenty eight findings of the cult of Attis have been singled out, twenty two of which are tombstones, two appliqués, one votive altar, a ring, a sarcophagus, and a ceramic lamp.

It is clear that the cult of Cybele in the subject area has retained its aspect of fertility. The kalathos on the head, the horn of plenty, the ear of a grain plant, and the scarf indicate that. The syncretism with Demeter, which is presented by using her typical attributes – poppy and a snake,

also adds to this aspect. On the patera from Branetić, the goddess is presented in syncretism with Terra Mater and Epona. Plus, the goddess is presented on the patera wearing a mural crown (*corona muralis*), which personifies cities and regions. This attribute was also found on an appliqué and on one of the cameos, meaning that Cybele was considered the protector of cities, and even of the entire empire, by the people of Upper Moesia. The epithet *Augustae* on a votive altar from Raciaria adds to this. The appearance of the scepter, as well as the lions which are characteristic of the cult of Cybele also indicate her power and reputation.

Attis is present mostly on tombstones. Even though the ornaments on the monuments of the cult of Attis are herbal and at first glance seem to reflect his fertility aspect, therefore connecting him with Cybele, they do not connect them but make them deities who act in opposite areas. Herbal ornaments which are connected to the cult of Attis symbolize fertility, but are also connected to death and rebirth, which makes Attis a deity with a soteriological character, meaning that both reincarnation and eternal life are guaranteed to the believer. His cult does not focus on either this or the other world, while Cybele is connected only to fertility, with no regards to the world of the dead. The different spiritual areas of these two cults could mean duality, but at the same time union of the cults which complement each other. When observed from that perspective, Cybele does not enter the world of the dead, but communicates with the other side through Attis. Additionally, Cybele is seen as the protector of agriculture while Attis is considered the protector of herding, which also reflects the different, but joint aspect of these two cults. It is possible that the two cults were joined in the 1st century, and worshiped separately in the 2nd century, or from social or political changes of the time. Both Attis and Cybele were considered protectors of fertility, and their joined role was protection of fishermen and river trade. If we consider them separate cults, that would explain the fact that there are no findings depicting both deities on the territory of Upper Moesia, Lower Pannonia, and eastern Dalmatia, which would connect these two cults directly, and it would also partially explain their clearly different territorial diffusion. Either way, this is just one of the possible answers to this question which still stays open.

